

Adatok Előszállás helytörténetéhez

Előszállás egykori halmazfaluból kialakított több utcás szalagtelkes település Fejér megye délkeleti részén. A Mocsárpatak szerkezetileg előrejelzett eróziós völgyének jobb partján települt átlagosan 118 méter tengerszint feletti magasságban. Viszonylagos magassága a patak szintje felett 5—6 méter. A község határa változatos kőzettani felépítésű és morfológiai arculatú felszínekre terjed ki. Központi belterületéhez (336 ha) több külterületi lakott hely is tartozott.

A község határa a jégkorszak közepén süllyedő akkumulációs terület volt. Északról leszaladó dús hordalékú, alsószakasz jellegű vízfolyások töltötték fel a területet. A feltöltődés lassú, folyamatos, de egyenetlen süllyedés közben történt, s így a folyóvízi üledéksor (aprókavicsos homok, homok, iszapos homok) területenként különböző vastagságban (4 —20 méter) halmozódott fel. Legvastagabb a község keleti és délkeleti részén, valamint Dunaföldvár térségében. A jégkorszakban az árvízmentes szárazulati felszíneken a folyóvízi akkumulációt löszképződés váltotta fel, s a jégkorszak második felében 10—20 méter vastag lösztakaró képződött. Az új pleisztocén végén és az óholocén meleg, száraz szakaszában a homokos területek fedetlenül maradt felszínét az északnyugati szél megtámadta, s a kifúvott homokot tovább mozgatva részben lepelszerűen szétteregette, részben pedig buckákban felhalmozta. Főleg a község határ keleti és délkeleti részét borítja összefüggő futóhomoktakaró, változatos homokformákkal. Ez a magyarázata annak, hogy a község területén folyóvízi homokkal, futóhomokkal, lösszel és homokos lösszel fedett területek váltakoznak egymással pásztásan. Felszínalaktanilag a változatos felépítésű területet sűrű és mély völgyhálózat (eróziós és deráziós völgyek), keskeny völgyközi háta, éles gerincek, eróziós, deráziós tanúhegyek, buckákkal behintett futóhomokfelszínek és meredek pusztuló lejtők jellemzik.

A község és környéke a Mezőföld meleg, mérsékelten száraz, mérsékelten forró nyarú területei közé tartozik. A felhőzet évi átlaga mindössze 50% körül mozog, s ennek megfelelően a derült napok évi száma (90) igen magas. A kisebb borultsággal összefüggésben a napsütés bőséges, évi összege meghaladja a 2000 órát. Különösen a nyári hónapok (július 300 óra) napfényellátottsága igen kedvező, ami kifejezésre jut a tenyészidőszak napsütésében (1500 óra) és hőösszegében (3100—

3200 C°) is. A bőséges sugárzás következtében a nyár meleg: (július középhőmérséklete 21,1 C°), s a nyári napok (75—80) és a hőségnapok (20—25) száma magas. Tele mérsékeltén hideg; a január középhőmérséklete —1,5 C°. Uralkodó szele az északnyugati.

A község Fejér megye szűkös csapadékú területei közé tartozik. Az átlagos évi csapadékmennyiség 559 mm. Legcsapadékosabb hónap a június (60 mm), legkevesebb csapadék pedig január—februárban (31—34 mm) van. A csapadék évi járásában október—novemberben (51—53 mm) másodmaximum is jelentkezik. A csapadék több mint 55%-a (314 mm) a nyári fél évre esik.

A kevés csapadék, a meleg, forró nyár és a könnyen kiszáradó futóhomokfelszínek miatt vízháztartása erősen veszteséges. Az átlagos évi vízhiány 100—126 mm között váltakozik, ami a felszíni vízfolyások szegénységében is megmutatkozik. A Mocsárpatak kivételével vízfolyásai mind időszakosak. Valamivel számottevőbbek állóvizet: együttes területük 43,1 ha. Ezek közül kettőnek a terjedelme a 10 ha-t is meghaladja. Az öt állóvíz közül egy természetes (0,75 ha), négy pedig mesterséges (42,37 ha) eredetű. Utóbbiak völgyelgátolással létesített halastavak. Talajvíz elérhető mélységben és számottevő mennyiségben csak a völgyekben van. A löszös területeken általában jó termékenységű mezősi talajok (típusos mészlepedékes csernozjom, réti csernozjom) képződtek, a futóhomokfelszíneket pedig többnyire tápanyagban szegény, gyenge vízgazdálkodású vázталajok (futóhomok vázталaj, gyengén humuszos homoktalaj, földes, kopár) borítják. A völgyekben a réti öntés talaj és a réti csernozjom az elterjedt talajtípus.

A helység neve 1537-ben bukkan fel Elevzallas (olvasd: Előszállás) alakban. Az összetett helynév utótagjaként szereplő szállás főnévnek „kun település” az értelme. Az előtag valószínűleg a magyar elő „elő levő, elülső” melléknév. Más feltevés szerint az előtagban ugyanaz a török eredetű személynév rejlik, amelyből az Üllő helységnév származik. A helység mai neve a 16—17. század folyamán még több változatban fordul elő: 1551-ben Elu Zalas, 1559-ben Eleo Zalas és Eleozalas, 1567-ben Első Zállás, 1588-ban Elő szállás és 1630-ban Eleó szállás alakban.

Előszállás a kunok szállásterülete

A település létrejöttére írásos adatokkal nem rendelkezünk. Annyi azonban bizonyos, hogy a mai Előszállás területén több szállás is volt, melyeket Fejér megyének ezen a részén élő kun népek alapítottak az Anjou-házi királyok uralkodása idejében. Előszállás tehát a kunok által lakott hely volt a 14. század második felében. Lakói főleg legeltető állattenyésztéssel foglalkoztak, de halásztak, vadásztak is. Ezt a nomádokra jellemző életmódot a 16. század elejéig űzték. A dunántúli kun szállásokat a hantosszéki kapitányság fogta össze, a lakosok tehát nem tartoztak a megyeszervezetbe. Ezért nehéz is ezt a több mint másfél évszázadot az állami élet nyomainak felderítetlensége folytán Előszállás történetében rekonstruálni.

1526. augusztus végén és szeptember elején a mohácsi csatában győztes török sereg előzönlötte Dunántúl keleti területeit, miközben pusztította a mezővárosokat, falvakat, szállásokat. A török pusztításnak esett áldozatul a Hantos szék több települése is. Hantosról és Ivánkatelkéről jegyezték fel, hogy e falvak ekkor teljesen elpusztultak. Az elmenekült hantosszéki kunok jó része ugyan visszatért a szállásokba, de az 1526 előtti viszonylagos virágzó életet már reorganizálni nem tudták.

A 16. század elején a felbomló kun társadalmi szerkezetet a török dúlás véglegesen felszámolta. 1526 után a kunok ereje is csökkent, sajátos társadalmi berendezkedésüket feladták. A hantosszéki kun kapitányságot a szomszédos megyékbe olvasztották. Előszállás, Karácsonyszállással együtt Tolna megyéhez került, míg Venyim falut Fejér megye adminisztrálta. A „kun szállások” elnevezést az állami és a megyei adminisztráció még néhány évtizeden át megtartotta. Előszállást is úgy emlegetik az oklevelekben, mint egyiket a kun szállások közül.

Ekkor azonban már a hűbéri társadalom osztályszerkezetét lehetett a kun településeken felfedezni. Megjelentek a földesurak is, akik az egykori kun falvakat adományként a királytól kapták. Előszállás, több környező településsel együtt a 16. század első harmadának végén a fehérvári préposté lett.

Előszállás a hódoltsági területben

Az ellenkirály, Zápolya János Váradon 1536. szeptember 30-án enyingi Török Bálint mostohatestvéreinek, Sulyok Balázsnak, Györgynek és Istvánnak a dunántúli kunok

között kétszáz jobbágy telket ígért, ha azok udvarába jönnek. Török Bálintnak Ferdinánd királytól történt elpártolásával a Sulyok-család is Zápolya Jánoshoz állt. Úgy tűnik, hogy a Habsburgoktól elpártolt dunántúli nemes urak hamarosan Zápolyához mentek, mivel 1537. május 20-án kiállított oklevél szerint a hantosszéki kun szállásokat (Előszállást, Karácsonyszállást, Újszállást, Jakabszállást, Sárosdot, Kajtort, Perkátát) nekik is adományozta.

További dunántúli hívek szerzése érdekében Zápolya más birtokosokat is igyekezett várak és tartozékok adományozásával maga mellé állítani. 1538. április 1-én a zirci cisztercita apátság kegyúri jogait ruházta át Podmaniczky Jánosra és Rafaelre, sőt egy esztendő múltán Palota várát és tartozékait is nekik adta. A Podmaniczky-család azonban visszatért Ferdinánd király hűségére, és ennek jutalmául meghagyták birtokukban a zirci apátságot és Palota várát is.

A két király küzdelme a birtokadományozás területén is folyt. Ferdinánd ugyanis nem vette figyelembe Zápolya János donációit, hanem a maga híveinek gyarapítása végett, ugyancsak falvakat adott a hozzá csatlakozóknak. 1541. január 14-én Ferdinánd a hantosszéki kun szállások települései közül kétszáz jobbágy telket Horváth Ferencnek, Szarvaskő vára urának adományozott. Az adománylevélből kiderül, hogy a Fejér megyei kun szállásokat a Habsburg király fegyveres erővel vette vissza. A hadjáratban része volt Horváth Ferencnek is.

Előszállás népének a későbbi évtizedben sem lett nyugalma. A török elfoglalta a környező várakat, felnyomult Székesfehérvárig, az övé lett Ozora és Simontornya vára is, de Kelet-Dunántúlon, a Sárvízen túli erődök, köztük Palota a Habsburg király fennhatósága alatt maradt. A hódoltsági részbe eső területek lakóit a török földesurak, de a magyar kamarai tisztek, várurak is megsarcolták.

Előszállás és környéke a legközelebb eső magyar végvárhoz is, de a töröknek is adózott. Egy 1551. évi magyar kamarai összeírás szerint a Fejér, Veszprém, Tolna, Somogy megyei falvak adózói Palota várához vitték az évi szolgáltatásokat. A katonák a jobbágyok jövedelméből éltek. Palotán 1551-től az előszállási adóját és egyéb természetbeni szolgáltatását Mezőnyánszky János szedte be. Ezután több évtizeden át Palotára jártak az előszállásiakat várát építeni, fuvarozni, és mint földesurukhoz itt nyújtották be kérvényeiket is terheik könnyebbítése érdekében. Bár Mezőnyánszky Jánosnak 1551 óta szolgálnak az előszállási, karácsonyszállási és

venyimi lakosok, mégis 1559-ben a királyi udvar foglalkozott e három település adományozásával. Palota kapitánya, Thury György és alkapitánya, Meznyánszky János kérték a bécsi udvartól ezeket a falvakat. Miksa, aki ekkor még a csehek királya Ferdinánd nevében 1559. május 12-én arra utasította az egyik kormányzókat, hogy a palotai kapitányok számára Előszállás, Karácsonyszállás és Venyim falvak adományozásáról szóló oklevelet állítsák ki. Az oklevél szerint e falvaknak földesurai nincsenek. Ezért a Fehérvár alatti falvakat a palotai katonák maguknak foglalták el.

Így lett Előszállás földesura magyar részről a Thury család, míg a török katonák közül Előszállást Rüstem pasa, budai beglerbég kapta meg. Előszállás jövedelme 1559-ben a török adóösszeírás szerint 4490 akcse volt. Ebben az évben Előszálláson 50 házban élt a lakosság. A népes falu lakói juhtenyésztéssel is foglalkoztak. Kilenc gazdánál összesen 675 db juhot írtak össze. Juhtenyésztő gazda Onta Benedek, Tód Fábián, Onta György, Vince László, Telek Ambrus, Borla Ambrus, Kóc Mihály, Magyar Balázs, Csuta Pál. Adózó lakosok között szerepelt még: Pálfai István, Pálfai Bálint, Onta Gál, Onta Mihály, Máté Benedek, Ungi Antal, Koca Imre, Koca Gergely, Máté István, Ferenc György, Telek György, Orbán Mihály, Orbán Bálint, Ágoston János, Beseni Albert, Ungi Imre, Cseh Imre, Sajka Balázs, Sajka Máté, Telek Mihály, Kelemen Gáspár, Telek István, Ornta Albert, Csóra Benedek, Csóra Bálint, Csóra Lukács, Cecei János, Csut János, Telek Mihály, Ihász György, Csóra György, Kazdak György, Kazdak Gergely, Karos Benedek. A föld-, ház- és szőlőingatlanok után 20 családnak kellett adót fizetni a budai bég kezébe. Szintén a budai beglerbég ház-birtoka volt a közeli Karácsony szállás is, ahol 19 családot köteleztek adófizetésre. Rüstem pasa kapta a karácsonyszállási határban levő sárosdi, hídörségi, cserecsúti, szentalberti puszták adóját is. A négy pusztát a karácsony szállási ráják birtokolták, rétjeiket kaszálták, földjeit szántották és legelőin ridegnyáját tartottak.

1562-ben új családnevek is felbukkantak a török adóösszeírásban. Igaz, ekkor Alsószállásnak írták a falu nevét, de nyilvánvaló téves információ alapján. Új családnevek ekkor a következők: Börke, Csira, Csabai, Sula, Öcsa, Kalota, Szegő, Jakics, Karmos, Megyer, Tót, Dunai, Peszér, Ozsvát, Borla, Kocka, Sebestyén, Somogyi, Sajka, Bagol, Bogárdi, Tatár, Kecskés, Sát és Séra.⁹ Thury György halála után a birtokok utódai kezébe kerültek. 1575. január 28-án Miksa császár a zirci

apátság sólyi, olaszfalui, teveli, kovácsberendi, polányi, venyimi, előszállási, karácsonyszállási birtokát és több elpusztult helységet 8 ezer magyar forint lefizetése ellenében, Thury Benedeknek és feleségének, Ostfy Orsolyának, valamint Thury Farkasnak adományozta. A birtokbaiktatást a kapornoki konvent végezte, ami 1575. július 1-ig ment végbe.

Úgy tűnik, a lakosság Előszálláson a 16. század hetvenes—nyolcvanas éveiben gyarapodott, hisz virágzó volt a juhtenyésztés és a szántóföldi termelés is eredményesnek mutatkozott. 1580-ban 5285 kila búza és 3750 kila kétszeres gabona termett. A kenyérgabona mellett még lencse, borsó, kender, len termett az előszállási földeken, és a juhnyájuk mellett méheket és sertésnyájukat is tartottak a gazdák. Legalábbis ezt a mennyiséget sikerült a török hatóságoknak összeírni. 1581-ben hatvan ház állott Előszálláson. (A szomszédos Karácsonyszálláson ugyancsak a lakosság gyarapodásának lehetett tanúja a török és a magyar földesúr: 1559-ben 44 ház állott a faluban, 1581-ben pedig már 55-öt számoltak össze. A település neve ekkor Falu Alsó Szállás volt.)

A 16—17. század fordulóján lezajlott törökellenes háború másfél évtizedig tartott. Ezek a hadjáratok egyébként egész vidékeket tettek néptelenné. Az előszállási lakosok a háború nagy terheit nem tudták elviselni, melyet a palotai kapitány, de a török urak is, rájuk kivetettek. Az előszállásiak Thury Benedekre, (majd Thury Farkasra) panaszkodtak, aki a pénzszolgáltatást a háború kitörésekor duplájára, majd néhány évvel később az eredeti összeg ötszörösére emelte fel. Az adózó lakosság ezért a faluból 1594-ben megszökött, de a Thuryak és a török urak tudta nélkül.

A falu, Venyimmel és Karácsonyszállással együtt három évtizeden át pusztán állott; adózó lakói nem voltak. 1633-ban Előszálláson 15 ház már állt, melyekben a török hatalom oltalma alatt megtelepült balkáni népek éltek, akiknek lelki gondozását a földvári Szent Ilona apátság papjai látták el. Az apátság már 1630. november 30-án birtokai közé sorolta Előszállás mellett még Karácsony szállást, Pázmánt és Kunfalut. Ugyanakkor a Thury család továbbra is fenntartotta birtokjogát Előszállásra is.

E korban a bizonytalan birtoklási viszonyokra igen jó példa az említett falvak esete a földvári apátsággal. Az idegen népelem lelki gondozása az egyébként ugyancsak balkáni eredetű, ill. Dalmáciából érkezett ferences szerzeteseket arra a lépésre

készítette, hogy a területet szokásjog alapján az apátság számára kisajátítsák. Az idegen ajkú lakosok eleinte a Thury örökösök tulajdonjogáról nem kívántak tudomást venni. A betelepedett balkáni népeket rácoknak nevezték ebben az időben.

Előszálláson a 17. század második harmadában már újra 60 ház állott, melyekben rác lakosság élt. Az adózásra kötelezett gazdák a török földesúrnak házanként 1 forintot fizettek, míg a kisházas lakóknak 50 dénár volt a fizetési kötelezettségük. Terményt is adniuk kellett a török uraknak: ez bárány- és bortizedet jelentett. A török császárnak egy összegben 25 forint adót fizettek az előszállásiak, de a magyar földesúrnak is egyösszegű adót kellett kifizetni. Ez utóbbira adat nincs, de a szomszédos Karácsonyszállás magyar földesúrnak adandó adójából ez derül ki. (Itt 80 házban élő rác paraszt a „keresztény földesúrnak” évente 100 forintot fizetett.) Az előszállási határ igen termékeny volt a 17. század második felében: a földeken a kenyérgabona, borsó, lencse most is termett, a réteket kaszálták, majd legeltették, a szőlőhegyen közepes minőségű bort termeltek.

Az uradalmi gazdálkodás kiépítése Előszálláspusztán

Előszállás és a körülötte elterülő hatalmas füves pusztaság (42 ezer magyar hold) 1659-ben a cisztercita apátság kezére került. 1660-ban a rend élére Ujfalusi Márton került, aki a Thury családtól megváltotta a birtokot. Zálogösszegként a zirci apát 8 ezer forintot fizetett ki az örökösöknek. Ekkor még virágzó „három rác falu” volt ezen a területen: Előszállás, Venyim és Karácsonyszállás.

A falvak azonban a törökellenes felszabadító háborúk idején elpusztultak, délszláv lakosai a keresztény seregek elől elmenekültek. Egy 1685. évi kamarai összeírás Előszállást is pusztahelynek minősítette, ahol nem olyan régen még népes falu volt. A török, de a felszabadító csapatok is feldúlták a néptelen falut, a házakat a föld színével tették egyenlővé. Amikor a vidéket a 17. század végén a kamara emberei bejárták, és a benépesítésre vonatkozó adatokat felvették, a pusztán álló Előszálláson arra nem kaptak feleletet, hogy ki a terület ura? Ez is jelezte, hogy lakói teljesen idegenek, és nincs népességi kontinuitás a faluban.

1700 körül 18 egész telken és 8 féltelken éltek itt parasztok, akik a telek után évi 3 forint censust fizettek, de 20 fertály szőlőföld pusztá volt, azaz nem művelték. Ebből

arra lehet következtetni, hogy a lakosok Magyarország felső vármegyéiből származhattak ide, ahol a szőlő- és gyümölcsstermelési kultúrákkal nem foglalkoztak. Ez a lakosság meg kívánt maradni Előszálláson, hiszen 1702-ben már fegyverváltási adót is kivetettek rájuk. Minden dika után 1 forint adót fizettek, amely Előszálláson 75 forint és 5 dénárt tett ki.

Előszállás 1700-ban a sziléziai Henrichauban levő cisztercita apátság tulajdonába került. Ujfalusi Márton utóda, Braun Zsigmond zirci apát a magyarországi ciszterci javakat a császár engedélyével 31 ezer forint kifizetése ellenében eladta, és így Előszállás, a később megszervezett uradalommal együtt 1814-ig volt a henrichai apátság tulajdonában.

A 18. század első évtizedében az egy évtizede Előszállásra települt parasztok a faluból elmenekültek. Ennek oka elsősorban a kuruc—labanc küzdelem volt. A simontornyai és a Tolna megyei rác csapatok zaklatásai, állandó becsapásai Fejér megyébe bizonytalanná tették az életet Előszálláson is. Az apátság elzárkózott újabb telepéseknek birtokára történő szállításáról és több ilyen kísérletet hiúsított meg. A rend a birtokot bérbeadás útján kívánta hasznosítani.

Az első bérlők, Fiáth János és Hermán János 1715-ben kezdték meg a gazdálkodást Előszálláson. Az egész uradalomért évente 150 forintot fizettek. 1715-ben az uradalomban még alig van élet: mindössze 8 tehén, 3 ló, 30 körüli sertés található itt, s mintegy 25 pozsonyi mérő nagyságú földet műveltek meg őszi gabonavetés számára. 1718-ban Hermán János meghosszabbítja a bérletet. Ekkor 200 forint és 1 db ló volt az évi bér. 1720-ban Fördös Istvánnal együtt már 300 rajnai forint volt az uradalom bérlete. Ebben az esztendőben a gazdasági fejlődés szép eredményei mutatkoztak, hisz a nagyszámú sertésnyáj mellett 240 szarvasmarha és 74 ménesbeli ló található.

Fördös István 1724-től kezdve a legelőgazdálkodás mellett szántóföldi művelésbe is kezdett. Az apát megengedte, hogy az uradalomban Fördös István saját szükségletére szántóföldeket létesítsen, magának házat, állatai számára istállót építsen. Fördös István majorházát azon a helyen építette fel, ahol évtizedekkel azelőtt egy gazdag rác paraszt földkunyhói és gazdasági épületei állottak. Ez Karácsony szállás falu határában volt. (A rác paraszt egyébként Sismánd faluból származott.) A bérleti szerződés szerint a Fördös által emelt épületek nyolc esztendő

múlva, tehát 1732-ben az uradalom tulajdonába kerültek. A 18. század második harmadában az uradalom egész területe már nem került bérletbe. Ezután már csak egyes szállásokat, majorokat hasznosítottak bérlet gyanánt. 1735-ben Előszállásnak egy részét bérelte Koszta János és Forster György. Koszta János a területért 1100 forintot fizetett. A bérlők között találjuk 1726-ban Venyimen a Cziráky grófot. Ezen kívül még a szomszédos és más idegen birtokosok is legelőket vettek bérbe Előszálláson, és ezért az apátság szép summát kapott, mert elég sokan igénybe vették a legelőket. Itt legeltetett Török Ferenc, Huttig János, Báky János, Báky György, Somogyi Ádám és Tertsánszky István. A legelőn tartott állatok száma után kellett az apátságnak bért fizetni. Ez egy darab ló után évente 1 forint, szarvasmarha után pedig 10 garas volt.

Későbbi emlékezések szerint a rendi birtok hatalmas területein olyan füves puszták voltak, melyeken teljesen idegen gulyákat láttak. Pásztorok, pusztai emberek mondták el, hogy Előszállás határába, illetve az idetartozó pusztákra még Sármellékről is hajtottak gulyákat. A 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben, de leginkább a „kuruc világ és a régebbi pestis utáni időben a legeltetés nem tilalmaztatott”. Fördös István bérlőről jegyezték fel, hogy ménesét a csikósok néha még a Dunáig is elhajtották a legeltetés során.

Nem csoda, ha a hatalmas birtoktest egyes részeire a szomszédos birtokosok is igényt tartottak. Különösen a Perkátát birtokló győri jezsuita rendház megbízottai, azután Száraz György dunapentelei, Szekeres István sismándi földbirtokos, Farkas András és Lendvai János örökösei Szentivánon, a földvári apátság és Földvár város — az előszállási uradalomhoz tartozó földterületek egy részét a magukénak mondták, és tulajdonosi jogukat gyakorolták is. Az apátság nevében Regnárd Gergely és Stiff János tiltakoztak a szomszédos földesurak jogtalan földfoglalásai miatt a nádor előtt, aki 1726. július 16-án Fejér vármegyéhez rendeletet intézett, — melyben utasította az alispánt, hogy a tisztviselők közreműködésével jelenjen meg Előszállás, Karácsonyszállás és Venyim falvak határában, s a régi határjeleket vizsgálják felül. Amennyiben a vármegyei hatóság törvényteleniséget találna a határjelek vizsgálata során, tegyen intézkedéseket abban a tekintetben, hogy a régi határok állapota álljon vissza.

A rendi gazdálkodás 1715-ben kezdődött. Ebben az évben az állatok itatására tavakat létesítettek, gátakkal völgyeket zártak el, és ezzel elérték, hogy a vízszegény

területeken állandósult az itatásra alkalmas víz. A rend hamarosan építkezésekbe fogott. 1721-ben létesítettek Előszálláson egy istállót, az építőanyagot a rend olaszfalui erdejéből sólyi jobbágyok szállították Előszállásra. 1722-ben egy 25 szekér szénát termő rétet hasítottak ki a füves pusztából. 1723-ban rendi tulajdonban 150 szarvasmarha, 59 ló volt. A ménest és a gulyát a rend által felfogadott csikósok és gulyások őrizték. 1724-ben a szántóföldi művelés is megindult. Ekkor két keresztúri gazda 24 ökör vontatta 4 ekével 48 pozsonyi mérő tavaszi búzát és árpát vetett el. A gazdálkodás azonban csak az állattartásban volt eredményesebb és számottevőbb. A számadásokból kiderül, hogy a keresztúri gazdák a megművelt földek után tizedet adtak a rendnek. Az állattenyésztésre a ridegmarhatartás volt a jellemző. A szarvasmarhákat szárnyékokban teleltették és csak a növendék állatokat tartották istállóban.

Az előszállási major közelében a 17. század folyamán szőlőskertek voltak. A rend a szőlőt 1728-ban szekszárdi tőkékkel újjátelepítette. Ügy vélték ekkor, hogy a szőlőskert terméséből évente átlag 400 akó bor terem. A telepítés sikeres volt, mert húsz esztendő múltán a szőlőterület mellett további telepítést végeztek. Ezt 1749-ben fejezték csak be, és ezzel a szőlőterület az eredetinek kétszeresére növekedett. Az előszállási szőlők művelése gazdaságosnak bizonyult. 1749-ben például 1000 akó volt itt a bortermelés, így a 18. század hatvanas éveiben újabb telepítések zajlottak le. Nagy területek kerültek ekkor a szomszédos falvakban és az uradalom területén élő lakosság használatába. Előszállás határában 1774-ben 102 kapás szőlő volt.

Az uradalom a Székesfehérvár—Földvár útvonalba esett. A földvári átkelőhely az utat forgalmassá tette. Az uradalom felismerte, hogy jövedelmét fokozhatja, ha az út mentén beszálló vendéglőt létesít. 1728-ban a halastó mellett meg is építették a vendéglőt, melyet földváriak évi bér ellenében üzemeltettek. A majort tovább építették, bővítették a gazdasági épületeket. Lényegében a major építése 1770-ig épült ki, ami egyben Előszállás egészét is jelentette. 1783-ban a falu nevezetesebb épületei közé tartozott a templom, a kastély, az udvarház és néhány lakóház. A faluban állt még egy malom a halastó mellett és ezenkívül még egy udvarház. A faluban élő és lakóknak nevezett gazdák, — akikből 1774-ben mindössze 19 család volt, — elég csekély állatállománnyal rendelkeztek. A falusi lakóknak ekkor 22 ökör, 31 tehén, 20 tinó, 8 borjú, 37 ló és 9 sertés volt tulajdonukban.

1723 őszén Niklas Antal perjel rövid magyarországi látogatása idején látogatást tett Előszálláson is. Ekkor még a rendnek semmiféle épülete sem volt itt. A perjel ezért három napon át a bérlőnek, Fördös Istvánnak a házában szállt meg. Hamarosan a rend épített egy lakószobát Előszálláson, ahol az idelátogató rendtagok tartózkodásuk idején lakhattak. Ez a kamrának nevezett helyiség 1729-ig állt fenn, mert ebben az évben egy ember számára kényelmesebb szobát építettek. Ekkor bontották el a bérlő által emelt házat is. Előszálláson a rend a kastélyt 1765-ben építette.

A majorság kiépítése a 18. század második felétől tartott. 1724-ben kezdték meg az előszállási majort építeni. Ezt a húszas—harmincas években folytatták. Gazdasági épületek mellett a birtok alkalmazottainak, a pásztoroknak is itt voltak a szállásai. A major gondatlanság következtében 1735. január 16-án leégett. Felépítése azonban a következő években megtörtént, de bővítették is az épületeket. 1743-ban a szalagabona tárolására létesült csűr, majd az elnyomtatott gabona tárolására magtár. 1746-ban újabb istállót építettek. Ezt 24 öl nagyságú területen emelték, amelyben 80 db szarvasmarhát tudtak elhelyezni. Újabb magtár építésére 1765-ben került sor, majd 1770—1773-ig a major újabb épületekkel, főleg istállókkal gyarapodott. Előszállás építése tehát fél évszázadon át tartott, ahol a gazdasági követelményeknek megfelelően létesítették az objektumokat.

A rend gazdasági szakértője szerint az előszállási föld gazdag és kövér, nincs akadálya a termelésnek. Különösen Buda viszonylagos közelségéből adódó kereskedelmi lehetőségeket ismeri fel. Egy feljegyzésében írta, hogy „Buda közel van, minden terményt pénzzé lehet ott tenni”. A jószágkormányzó hajlott arra, hogy a hatalmas uradalom területén jobbágyfalvakat létesítsenek. Az egyébként német származású jószágkormányzó felismerte a magyar paraszt szorgalmát, a gazdálkodáshoz való hozzáértését. Ezért írta, „ha falut kell valaha telepíteni, arra legalkalmasabbak a színmagyarok”.

1773-ban az előszállási majorban 366 fő élt. Ezek között csupán 10 protestáns volt, a többi a római katolikus vallást követte, akiket a földvári ferences missió pásztorait. A ciszterci rend 1751-ben építette meg Előszálláson a kápolnát, a templomot pedig 1779-ben készítették el.

A henrichai apátság az előszállási uradalom jövedelmezőségét kívánta növelni. Ezért az apát, Haschke Konstantin állandó szerzeteseket helyezett Előszállásra. 1766—1769 között például József és Albert páterek tartózkodtak az uradalom központjában. Az előszállási plébániát is 1766-ban szervezték meg, melynek fenntartása a rendet terhelte. A plébániát mindig cisztercita szerzetesek vezették, akik 1951-ig adminisztrátorként működtek itt.

Az előszállási elemi népiskoláról első adatunk 1783 évből származik. Eszerint az uradalom tartotta fenn az iskolát, két tanítóját fizette. A tanítóknak az uraság három szobából álló házat bocsátott rendelkezésére, melyből egyet tanteremként használtak. Az iskolás gyermekek száma 30 volt, melyből 28 a fiú és 2 a leány. A tanítást a tanítók a régi német és magyar szokás értelmében végezték.

A II. József-féle népösszeírás szerint a puszta tényleges népessége 425 fő volt. Ez jelentős gyarapodást jelez a tíz évvel korábban felvett lakosságszámhoz. A családok száma most 79, amelybe bele kell érteni az uradalomban konvenciósként szolgálókat is. A lakosok társadalmi megoszlásában döntő a zsellérelem. Iparos, kereskedő, jobbágy a pusztán nincs. Nemesi renden 5 személyt tartottak nyilván, ezenkívül még 6 uradalmi tiszt és 2 pap élt Előszálláson. Összehasonlításként megemlíjtük, hogy a szomszédos Karácsonyszálláson ekkor 163 lélek élt.

A tőkés gazdaság kiépítése és fejlődése 1800—1850 között

Az uradalmi gazdálkodás a 19. sz. első éveiben lendületet vett. A fejlesztést több tényező ösztönözte. Az apátság 1800-ban tanítórend lett, s többek között megkapta a székesfehérvári gimnáziumot és rendházat. A rendházak és az iskolák fenntartása egyszerre megnövelte az apátsági kiadásokat. Közrejátszott a gazdasági fejlesztésben a háborús konjunktúra is, amely a napóleoni időkben jó árat biztosított a gabonának, az élőállatnak.

A zirci apátság úgy rendelkezett, hogy az előszállási uradalom a gazdálkodás területén az eddigiéknél nagyobb önállóságot kapott. Ennek értelmében új gazdasági szervezetet hoztak létre. Dréta Antal apát 1805-ben visszahívta Előszállásról a szerzeteseket és az uradalom irányítását világi személyekre bízta. Dréta Antal által életre hívott gazdasági szervezet a maga egészében majdnem két évtizeden át volt

érvényben, s kisebb változtatásokkal 1823 után is alapja maradt a gazdálkodási rendszernek. A változásokat a mezőgazdaság tökéletes fejlesztése során az uradalmi jövedelmezőség biztosítására hozták létre.

Az uradalom élén a direktor állott, aki közvetlenül a zirci apátnak volt alárendelve. A direktor által vezetett hivatal volt a direktorátus, ahol az írásbeli teendőket egy-két írnok végezte. A direktori hivatal mindig Előszálláson volt. A direktorok közül Modrovich Ignác nevét említjük, aki nemesi származású, és a család jómódú középirtokosként élt Fejér megyében. A gazdálkodást az uradalom maga vette kezébe, a bérleteket a 19. sz. elején megszüntette. Az uradalmat a modernebb gazdálkodás vitele érdekében kerületekre osztották, melynek élén gazdatisztek álltak. A kerület központja egy major volt, ahol a cselédség, a pásztorok és egyéb alkalmazottak éltek. A 19. század elején ilyen kerületi központ volt maga Előszállás, majd Újmajor, (illetve 1811 után Herczegfalva), Nagyvenyim, Kisvenyim, Karácsonyszállás.

Hamarosan nagyobb arányú építkezéseket kezdtek, mivel kiderült, hogy a kerületek olyan nagy mennyiségben igénylik a munkaerőt, hogy szükség van további majorokra, szállásokra, zsellérmunkás-telepekre. A majorok építése fokozatosan a 19. sz. utolsó harmadáig eltartott.

A gazdasági ügyek jogi képviselőjét ügyvéd, vagy ahogyan ebben az időben nevezték, fiskális látta el. Külön felügyelőt kapott a juhászat, továbbá két magtáros és négy számadó ispán volt beosztva a direktorátushoz. Az ispánok közül kettő a kerületeket felügyelte, kettő pedig az uradalmi központban tevékenykedett. A volt szerzetes jószágkormányzóknak Zircen pénztárkezelői feladatot adtak. Neki volt kötelessége az apátsági és a konventi pénztár kezelése.

A világi gazdatisztek az elvégzett munkáról havonta írásban számoltak be a direktorátusi hivatalnak. A terményértékesítésből származott pénzt a bizonylati okmányokkal együtt az apátságnak nyújtották be. Az apát minden év végén számadásokat ellenőrző gyűlést tartott, ahol jelen volt a direktor, a jószágkormányzó és több gazdasági alkalmazott. A gyűlésen a számadásokat vizsgálták meg, a direktor pedig jelentést tett a gazdálkodási eredményekről. Itt tárgyalták meg az uradalmat ért károkat is, és elmarasztalták a hanyagul dolgozó alkalmazottakat.

Persze arra is volt példa, amikor az uradalmi tiszt szembeszegült az apátsággal, így történt ez Rökk Pál esetében is.

A 18. sz. utolsó évében, 1799. augusztus 21-én Előszálláson született Rökk Szilárd, akinek apja, Rökk Pál Előszálláson uradalmi felügyelői tisztséget töltött be. Rökk Pál több uradalmi tisztségviselővel együtt szembekerült a zirci perjellel, mivel az uradalomhoz csatolta azokat a földeket, amelyeket az uradalmi tiszték használtak. Ezzel az uradalmi tiszteteket tetemes kár érte. Rökk (illetve Rekk) Pál 1805. február elején a vármegyei nemesi közgyűléshez fordult panaszával. Meg kell jegyezni, hogy ekkor már nem volt uradalmi alkalmazott. A nemesi közgyűlésig a csákvári járási szolgabíró kivizsgálta Rökk Pál panaszát: a zirci perjel és a panaszt szembesítette. Kiderült, hogy az uradalom jogtalanul vette el Rökk Pál birtokait, így a zirci perjel kártérítést fizetett. Hasonlóan kellett megtérítenie az uradalomnak egy másik volt gazdatiszt, Keller István kárát is, aki Előszálláson ispán volt.

Rökk Pál, fiát előkelő neveltetésben részesítette: a középiskolát és az egyetemi tanulmányokat Pesten végezte el. Rökk Szilárd 1820-tól ügyvédi gyakorlatot folytatott, és nagybirtokosok jogtanácsosaként is működött. Életében nagy vagyont halmozott fel, melyet halálakor (1888) oktatási, nevelési, szociális és tudományos intézményekre hagyott.

Úgy látszott, hogy a néhány esztendeje bevezetett gazdálkodási rend valóban tudott némi eredményt felmutatni. Ez különösen az állattenyésztésre vonatkozott. Ebből származott az uradalmi jövedelem nagyobb része, s az állattartás szerepelt nagyobb súllyal a gazdálkodás egészében a 19. sz. első évtizedében.

1809-ben a zirci szerzetesek teljes létszámmal, s a zirci gazdaság, a klostrom értékeinek nagyobb részével a francia megszálló csapatok elől Előszállásra menekültek. A szerzetesek a pusztán néhány hétig tartózkodtak, majd a megszálló csapatok Zircről és az országból történt kivonulása után visszatértek az apátságba. A rendi levéltárat is visszavitték Zircre, melyet a menekülés során az értékekkel együtt szállítottak Előszállásra.

A napóleoni háborúk idején az uradalom malmait őrlésre vette igénybe a katonaság. A zirci perjel a Fejér megyei nemesi közgyűléshez folyamodott, hogy a székesfehérvári tiszteteket tiltsa el a malmok jogtalan használatától. A helytartótanács intézkedése is úgy szólt, hogy tekintettel a háború befejeződésére, az „éléstári”

tisztek az előszállási uradalmi malmokat tovább ne használják. A francia csapatok az uradalmat nem szállták meg, pedig úgy látszik, hogy nagyobb létszámú támogatót is tudtak volna szerezni az itteni lakók közül. Munkaerőre ugyanis az uradalomnak nagy szüksége volt, így akik konvenciót vagy részes munkákat kaptak az uradalomtól, általában elégedetlenek voltak és szembe kerültek a vezetéssel. Ekkor tudunk arról, hogy cselédzendülés a termelési folyamatot néhányszor megzavarta. A cselédek elégedetlenségéhez a puszták lakóinak, jórészt uradalmi napszámosoknak az uradalommal szembeni ellenállása is társult. 1807 nyarán két béres, Sudár Simon és Molnár Ádám állt az elégedetlen lakosság élére.

Az elégedetlenség okai az elmúlt évek során halmozódtak fel, és 1807 nyarán már elegendő volt egy kisebbszerű intézkedés is a béresek sérelmére, ami azután szinte tömegmozgalommá nőtt. Sudár és Molnár, amikor béresnek álltak, a tiszttartóval történt egyezkedés során, megállapodtak a kötelezettségek mellett a béreseket megillető jogokban is. Ez utóbbiak között szerepelt a béresek tulajdonában levő fejős tehének legeltetése. A tiszttartó szerint a teheneket a gulya járásra hajthatják ki a béresek. A megállapodást azonban a tiszttartó megváltoztatta, és a béresek teheneit a birkalegelőre engedte kihajtani. Tudvalevő, hogy a birkák nem hagynak füvet az általuk megjárt területeken. Így a béresek fejőstehenei sem tudtak legelni a birkajáráson. Sudár és Molnár sérelmüket az uraságnak kívánták előadni, s mikor a perjel Előszálláson tartózkodott, bementek panaszkodni hozzá. Ekkor a béresek éppen szántási munkát végeztek, amit otthagytak. Ez a tény az uradalmi vezetőkben nagy felháborodást keltett. A két embert ezért a gazdatisztek el is bocsátották állásából. Sudár és Molnár azonban Előszálláson maradtak, így a kibontakozó zsellérmozgalom élére álltak. Amikor a tiszttartó le akarta őket fogatni, az egész puszta felbolydult, így a vezéreket nem tudták Fehérvárra vitetni. A nemesi vármegye közgyűlése azt határozta, hogy Sudárt és Molnárt a pandúrok hozzák a megyei börtönbe és botbüntetést kapjanak. A közgyűlési határozatban olvasható, hogy a két rebellisnek a börtönben történt élelmezését az uradalom vállalta.

1810. januárjában pedig a Győr vármegyei nagybaráti aratók amiatt tettek panaszt a vármegyénél, hogy aratórészüket Előszálláson az uradalom visszatartotta. Modrovich Ignác azonban az ügy békés megoldásáról értesítette a vármegyei hatóságot.

A termelési biztonság megteremtésére a direktorátus további erélyes intézkedéseket tett. Amikor a hercegfalvi majorban az egyik szénakazlat a pásztorok rendszeresen

dézmálták, és ezt a csőszök huzamosabb ideig nem tudták felfedezni, a csőszöket anyagilag tették a kárért felelőssé, majd testi fenyítést is kilátásba helyeztek. A szigorú rendszabályokat a majorcsőszök mellett kiterjesztették a pusztai csőszökre is. A csőszök azután hamarosan leleplezték a szénatolvajokat, akiket 38 forint kár megtérítésére köteleztek, az illetékes csőszöket pedig 12 pálcaütéssel büntették, hogy ezáltal is „ébresztessenek kötelességeiknek teljesítésére”. A csőszöknek az uradalmi vagyon védelme szempontjából kiemelkedő szerepük volt. A tiszti széki ülésen úgy határoztak, hogy a csőszök, ha nem tudták a kár okozóját felderíteni, saját vagyonukból kötelesek azt megtéríteni. Ha egy bizonyos kár az uradalmat erősebben sújtotta, akkor az uradalomnak joga volt a csősz teljes vagyonát elkobozni. A csősznek éjszaka is őriznie kellett a reá bízott vagyont. Uradalmi utasítás szerint a csősznek kerülnie illett az összetűzéseket: „veréstől, mocskolódástól őrizkednie” kellett. Mindenütt fedjük fel a „gonosztevő szándékát és az uraságnak hű őrtállói legyenek. A szoros fenyíték legyen zabolájok; a legkevesebb hívségtelen restségjüket is az irgalmatlan és gyalázatos kicsapás fogja követni”.

1814. augusztus 3-án, este 10 óra tájban az előszállási majorban egy 16 öles szénakazlat gyújtottak fel. A lángok a szénát felemésztették, s tetemes kár keletkezett. Az uradalom vezetői a gazdatiszteket megbízták, hogy a gyújtogatót fedezzék fel. A nyomravezetőnek az uradalom 100 forint jutalmat ígért.

Az uradalom a többi alkalmazottaival szemben a fenyítés eszközeit is felhasználta. Ez erkölcsi tekintetben dorgálástól a pálcaütésig terjedhetett. Ha anyagi kár érte az uradalmat, azt a kár okozójával megtérítették. Gyakori eset volt, hogy az uradalmi kocsisok, akik árut szállítottak Zircre vagy Fehérvárra, útközben utasokat vettek fel a kocsira. Amennyiben ezt felfedte az uradalmi tiszt, a kocsist 25 pálcaütéssel büntették. Ugyancsak megcsapatás lett az osztályrésze az istállóban pipázó cselédnek, és akiket tolvajlásban fogtak.

A munkaerőgondok enyhítése érdekében az uradalom jobbágyfalu telepítését határozta el. Erre a dirigens hivatal legalkalmasabbnak Újmajort tartotta. A telepítés 1811 elején megtörtént, és a falu Herczegfalva nevet kapta. 1811. április 9-én Előszálláson úriszéket tartottak, ahol az ez évben Herczegfalvára betelepedett jobbágyokkal és zsellérekkel az uradalom szerződésre lépett. Az uradalom a herczegfalviakkal ingyen munkaerőhöz jutott. Tudjuk, hogy területén jobbágyfalu ez

ideig nem létezett. Herczegfalva mellett zsellérmunkás telepek létesítésére is sor került. Az új feladatok elvégzése érdekében az uradalom szervezetét tovább tökéletesítették: több irányító szervet hoztak létre. Előszálláson maradt az uradalom központja, melyet a kormányzói hivatal, a dirigens hivatal, a kulcsárság, a számtartóság, és az előszállási ispánság alkotott. Ezenkívül még minden kerület élén egy-egy ispán állott. 1814. május 22-én a dirigens tiszt, Varga Márton; a számtartó, Fittler József volt. Ezután öt ispán következett, (Székely, Loknyay, Ertl, Horváth, Lengyel, Gazdag) akik a kerületeket irányították. A kormányzó hivatal rendelkezései a tiszti széki üléseken öltöttek testet. Itt fogalmazódtak meg az uradalmi irányítás elvi és gyakorlati kérdései. 1814. május 24-én a kormányzó erélyes utasításban adta közre, hogy aki a tiszti széken hozott rendelkezéseket nem tartja be, azokat az uradalom végső fokon elbocsátja a szolgálatból. Ez a rendelkezés nemcsak a cselédségre, hanem a vezetésre is vonatkozott. A kormányzó szerint az engedetlen gazdatiszt első ízben „négy szemközt megfeddettik, második alkalommal a tiszti széken nyilvánosan éri a bírálathoz, harmadik esetben hivatalától felfüggesztetik”. 1815. május 28-án arról értesülünk, hogy új kasznárságot szerveztek az uradalomban. A kasznár feladata volt többek között a faszerszámok, a vaseszközök kezelése. Új ispánság is keletkezett, ugyancsak 1815 tavaszán. Az ispán gondjaira bízták a kerület mezei gazdaságán kívül a gulya, a ménes, a birka, a sertésnyáj és a svájceráj gondozását. Az új ispán felügyelete alá tartozott a tégláégető, a baromfimajor és a kenyérsütőde.

Az új irányítási szervezet valóban átfogta a hatalmas uradalom most már egyre dinamikusabb életét. Nemcsak a munkát irányították, hanem a munka szervezését és a jövedelem behajtását is végezték. 1814-ben Előszálláson 28 béres, 2 bivalyos, 3 láncos, 5 lovász volt alkalmazásban. Ekkor az uradalmi kerületek között Előszállást tartották a legfejlettebbnek, szemben Nagy és Kisvenyimmel, Karácsonyszállással és Herczegfalvával. Ebben a kerületben tartották a legtöbb igásállatot is. Vontatásra 105 szilajökröt, 14 hámos- és 10 malmoslovat alkalmaztak.

1813-ban Előszálláson termeltek napraforgót, kukoricát, krumplit, káposztát, kendert, lent, virginiai dohányt, kölest, árpát, (kávé árpát) mohart, zabot, búzát, majlandi rozst, lencsét, babot, bükkönyt, lóherét, lucernát. A szénának nagy értéke volt az uradalomban. A kormányzó arra törekedett, hogy minden e célra használható területet rét gyanánt használjanak. A fűkaszálásra ezért az árendásokat alkalmazták

szívesebben, akik munkajáradékban takarították a szénát. A herczegfalvi jobbágyok az uradalomtól felesben kívántak volna fűvet kaszálni, szénát gyűjteni. A kormányzó azonban erre csak kivételesen adott engedélyt, s meghagyta, hogy a felezés alkalmával a dirigens tisztnek a helyszínen kell lennie, s azt is megtiltotta, hogy a gulyát azokon a réteken legeltessék, amelyek sarjút (másodfűvet) adnak. Intézkedett a tiszt szék a szénamunkákról is. 1815. május 28-án elrendelte, hogy a szénarendeket a gyorsabb és minőségileg jobb száradás érdekében a kaszások után teríteni kell, majd a szénagyűjtés során nem kazalokat, hanem (a rétek dombosabb helyein) boglyákat kell létesíteni. Egy-egy boglya 14—15 szekér szénából álljon. Meghatározta az uradalmi vezetőség a boglyarakást is. Kimondta, csakis tökéletes boglyát fogad el. Ennek 3 öl nagyságú alsó terének kellett lennie, amely másfél öl magasságig terebélyesedett, s csak ezután volt szűkíthető a csúcsig. A boglyát úgy kellett képezni, hogy meredek legyen, s róla az esővíz a földre pereghessen.

1815. május végén és június elején nagy esőzések voltak az egész Mezőföldön, s ezért is volt szükség az uradalom intelmeire, a szénagyűjtés és -takarítás területén. A herczegfalviak által le nem szolgált munkanapokat is szénagyűjtésre rendelték 1815. június elején. 1813 őszén a sarjút felesben kaszálták, takarították az előszállási lakosok. 1814 tavaszán ürgeveszedelem volt Előszállás határában. A rágcsálók már áprilisban sok kárt tettek a vetésekben. A kormányzóhivatal úgy határozott, hogy a lakosoknak jutalmat ad az ürgék elpusztításáért. Minden négy ürgefejért 2 krajcárt fizettek ki. Az ürgeöntést főleg az előszállási gyerekek végezték. Ugyanakkor a kormányzóhivatal kötelezte az ispánságokat is, hogy bizonyos számú ürgefejet adjanak be. Az előszállási kerületnek például 280 darabot kellett beszolgáltatni. 1814 nyarán a harmados földek használata fejében kaszálást is követelt az uradalom, de fűbér fejében is szolgálniuk kellett. A cselédek és a zsellérlakosság marháit ugyanis az uradalmi legelőkön tartották. Az előszállásiak a fűbért igásmunkával egyenlítették ki. Nekik 32 szekér szalmát kellett behordani és még 24 napot szántottak is. A karácsonyszállásiak fűbére 24 forint 42 krajcár volt, melyet 54 napos szántással kompenzáltak az uradalomnak; a kisvenyimiek 140 forinttal tartoztak, s ennek ellenében ugyancsak munkát követelt volna tőlük a jószágkormányzó.

Az uradalom azzal is enyhített a munkaerőgondokon, hogy harmados földeket adott át művelésre a helyi és a környező falvak lakóinak. 1818-ban például 10 600 hold ugarföldet, az uradalom területének több mint egynegyedét bocsátották bérletbe. Ez

azonban különbözött a 18. századi bérbeadási szokásoktól, amikor az uradalmat két-három bérlő vette zálogba, vagy egy-egy pusztát rendeztek be állattartó telepnek. Most a kiadott földek nagysága általában 2—5 holdig terjedt. A kisbérlők a föld terményének egyharmadát kapták meg, míg kétharmada az uradalomé lett. Azután még különböző természetbeni adományokat is juttattak az uradalmi központnak: 1814. január végén az előszállási falu lakói 209 csirkével tartoztak a harmados földekért adandó szolgáltatások között. Az 1814. évi március 27-i tiszti széki ülésen elhatározta az uradalmi vezetőség, hogy az előszállási lakosoknak, (ide értve a pásztorokat, számadókat, csőszöket is) a harmados földek után járó szolgáltatásait a korábbi szokásoktól eltérően — (Zircre szállítottak gabonát és onnan épületfát vagy tűzifát az előszállási kastélyhoz) — szőlőművelésre használják fel. Ugyancsak az uradalom szőlőjéhez irányították át azokat a munkásokat, akiknek 1814 tavaszán a karácsonyszállási kukoricaföldeket kellett volna művelnie. Az 1815. február 11-i tiszti széken utasították a kerületi ispánokat, hogy a tavaszi földek után járó tojásmennyiség gyűjtésére a földbírák figyelmét hívják fel. Ezúttal az így begyűlt tojást nem az előszállási kastélyba, hanem Zircre, az apátságba kellett elszállítani. A harmados földek terményeinek takarítása során a földbíró mindig jelen volt, de a csőszöknek is ellenőrizni kellett, hogy a termést a valóságos harmadnak megfelelően különítették-e el, vagy a harmadik részbe, amelyet a harmados magának kívánt, nem raktak-e több termést? Ilyen esetekben „a harmadszámolóknak az elröjtött kévüket vagy az álnokul rakott harmadcsomókat fel kellett fedezni. A csalárd gazda termésének egy részével és földjének teljes elvesztésével, az arató pedig pálcaütéssel bűnhődjék”.

A harmados földek utáni szolgáltatások elég szigorúak voltak. Ennek ellenére a lakók szinte versengtek, hogy az uradalomtól tavasszal ugarföldet kapjanak. 1820 januárjában az uradalom direktorának, Modrovich Ignácnak 15 hercegfalvi kisházasként (zsellér) kérvényt nyújtott be, hogy egyenként 50 lépés nagyságú szántóföldet kapjanak. A kisházások vállalták, hogy a földek után kiszabott dézsmát, a napszámokat az uradalom kívánsága szerint teljesíteni fogják, de felajánlották azt is, hogy az uradalomnak korai nyomtatást végeznek. Ezt azzal is indokolták, hogy az uradalom nyomtató munkásokat nehezen szokott kapni, mivel ekkor a telkes gazdák is a munka dandárját végzik saját portáikon.

Kukoricát 1813-ban az uradalomnak a hercegfalviak termeltek. A kukoricaföldeket harmadrészt művelték meg a lakosok, melyeket 1813 óta évente tavasszal osztották ki. Ebben az évben a tavaszi vetések alá március 27-én megkezdtek a földek kiosztását, amely a kukoricaföldek kimérésével április végén fejeződött be. A földek kimérésénél előnybe helyezték azokat, akik az uradalomnak a kötelező munkaszolgáltatáson felül is dolgoztak. 1813 őszén például a nagyvenyimi juhakol tisztítására kirendelt venyimi és hercegfalvi lakosok mellé még pentelei és perkátai bérlők is csatlakoztak. A jószágkormányzó megjegyezte, hogy akik megjelentek a juhakolnál, azokat a jövő tavaszi földkimérés során előnyben kell részesíteni. A földek kimérését mindig megelőzte a földszemle, ahol az uradalom dirigens hivatalát mindig egy ispán képviselte. A földszemlén ott voltak még a földbírák is. Ezek az árendás földeket felvállaló személyek megbízottai voltak, mégpedig minden olyan helységről, ahol uradalmi árendások éltek. A földbírák a földszemle során lényegében felosztották a parcellákat, és a tulajdonképpeni kimérés során már nem lehetett helye a földdel kapcsolatos vitának. A földbírák feladata azonban ennél sokkal több volt. Ők tartották a kapcsolatot az uradalom központjával, képviselték az árendások érdekeit, de ők vetették ki a földek után járó munka- és terményszolgáltatást is. Az uradalom a természeti szolgáltatásokat és a munka járandóságot is rendszeresen követelte. Ha az érintett árendás lakosság vagy a hercegfalvi jobbágyok a szolgáltatásokkal hátralékban maradtak, akkor azokat az uradalom kimutatta és ispánjain keresztül behajtotta. 1813 végén a kisvenyimi árendás zsellérek nem szolgáltattak le 30 napot, azonkívül 241 csirkével és 208 db tojással is tartoztak. A nagyvenyimiek munkanapjaikból 128-at nem szolgáltattak le, és 1025 csirkével, 1016 tojással maradtak adósak az uradalomnak. Az előszállásiak 71, a karácsonyszállásiak 24 úgynevezett szántónapszámmal voltak hátralékban. 1813-ban az ispánok a kenderszöszte a hercegfalvi jobbágyoknak megfonásra kiadták.

1813 őszén, a szüret idején az előszállási uradalmi pincében még mindig 170 akó tavalyi bort (120 akó fehér, 50 akó vörös) tároltak. Az ez évi termés sem volt jelentéktelen, hiszen csak a dézsmabor volt 829 akó és 44 icce, az allodiális bor (az uradalom saját szőlőjében termett) pedig 151 akó volt. A dézsmaborok jelzik, hogy Előszállás határában levő hegyekben jelentős volt a szőlőtermelés: Bébiczhegyen 445, öreghegyen 182, Túzokhegyen 38 akó dézsmabort szedtek össze az uradalom emberei. A számtartó a jelentős bormennyiség ellenére 260 akót vásárolt 1813.

november végén, mert az uraság úgy vélte, hogy az asztali borszükséglet mellett az előszállási termés nem fedezné a kocsmák szükségletét, mert 1813-ban is 1228 akó bort, 41 akó pálinkát mértek ki. Az uradalom jól látta, hogy a kocsmákban kimért borából sok jövedelmet szerezhet. 1813. november 20-án az uradalmi kocsmákban kimérendő új bor árát iccénként 8 krajcárban állapította meg a direktora tus. A bor árát 1814. május 22-én felemelték. Ekkor 1 icce borért 15 krajcárt kellett fizetni a kocsmákban. Ez névértékben elég magas volt, hiszen az előző év őszén az óborkak 10 krajcár volt az ára.

1828-ban a falu határában 791 pozsonyi mérő nagyságú szőlőterület volt, melyet csak részben művelték az előszállási lakosok. Az összeírásból kiderül, hogy a szőlőbirtokosok közül 561 nem előszállási, hanem alsószentiváni, dunaföldvári, alapi vagy baracsi lakos volt. Az extraneusoknak nevezettek kis jövedelmű, jórészt zsellérsorsban élő emberek, akik az uradalomtól bérelték a szőlőterületet.

Az erdőket nélkülöző uradalom Zircről és Sólýról tűzifát, épület- és szerszámfát kapott. 1814. január végén Sólýból Előszállásra 15 öl tűzifát, 30 db taligakereket, 60 db saráglás villát szállítottak, ősszel pedig Zircről 25 nyírfaseprűt, 12 kocsikereket, 335 db járomszeget, 7 talicskát, 10 kenyérsütőlapátot, nyáron pedig 140 szénagyűjtő villát, 2 szekér meszet, 670 dongát, 25 jármot küldtek az előszállási uradalomba. Az erdő területét évente gyarapították. 1814 őszén és tavaszán facsemetéket (nyárfát és akácát) ültettek el. Később nyírfákat is helyeztek el. Télen engedélyt adtak a lakosoknak, hogy a vadászkerben, a molnárrétben fűzfavesszőt szedhettek, melyet kosárfonásra használtak fel.

A csőszök és cselédek putriban laktak. 1814. május 22-én kelt rendelkezés szerint június 12-ig meg kell vetni azt a téglamennyiséget, amely az előszállási csősz és cselédek putrilakásainak építésére szolgált.

Az apát Előszállást szólította fel több alkalommal, hogy soron kívül nyújtsanak segítséget a fehérvári és a zirci rendházaknak. 1814. január végén a zirci és a fehérvári rendházak szükségleteire élelmiszert, gabonát szállítottak. Zirc január 20-án 1 pozsonyi mérő köleskását; Fehérvár 6 pozsonyi mérő főzölisztet, 12 pozsonyi mérő zsemlyelisztet, 6 pozsonyi mérő árpát kapott. 1815 húsvétja előtt másfél mázsa birkavajat és 4 szopós bárányt, 30 baromfit is küldtek. Ugyancsak az uradalom látta el a két rendházat a gazdasági felszereléssel, az épületek renoválásához szükséges

anyagokkal. 1813. október 17-én Fehérvárra 15 ezer darab cserépszindelyt, 84 kéve zsuppot, 160 porció szénát szállítottak, ők látták el a fehérvári kollégiumot is. 1813. november 1-ét követő egy év alatt a kollégium élelmiszerben, élő és leölt állatban, épületanyagban 1160 forint értékben kapott. 1813. október elején a fehérvári cisztercita klostrom olyan rossz állapotban volt, hogy sürgősen segíteni kellett rajta. A zirci apát az előszállási uradalmat szólította fel, hogy épületanyag helyszínre vitelével, szakemberekkel hozassa rendbe a klostromot. A kormányzó az előszállási majorépületekről szedette le a cserépszindelyt, s ezt Fehérvárra szállították. A major épületeket a számtartó ezután fazsindellyel fedette be.

Az előszállási uradalmi gazdálkodás 1823 után kezdett különválni a zirci apátság többi birtokaitól. Villax Ferdinánd apát 1824 után tudatosan törekedett arra, hogy a rendnek legtöbb jövedelmet hozó birtoktest gazdálkodása önállóvá váljék. Új ügymenetet vezetett be, amely eltér a Dréta Antal apát által alkalmazottól. Zircen, 1824-ben központi pénztárt hoztak létre, ahová a zirci, sólyi, a polányi, a teveli, az olaszfalusi jövedelmeket az ispánok vagy a magtárosok befizették. A pénzt a birtokok kezelőitől a perjel vette át, akihez még az erdők és a mészárszék jövedelmei is beszaladtak. A perjel a központi pénztárból fizette ki a rendház fenntartására szükséges összeget, innen kapta az alperjel is a gazdaságok fenntartására szükséges pénzt, fizette a hivatalnokokat, az iparosokat, a szolgákat. A kiadásokról számadást vezetett az alperjel, de kötelessége volt lajstromba foglalni a kiadásokat és a bevételeket a pincemesternek és a konyhamesternek is. Az alperjel adott utasítást az uradalmi erdőkben a favágásra. A rendtagok ruházatáról a házgondnok gondoskodott, aki éppúgy a perjeltől kapta a pénzt, mint a templomgondnok.

A perjel hetente (általában hétfői napokon) gazdasági tanácsot tartott. Ezen az alperjel, a házgondnok, a rendi ügyviselő vett részt, de havonta egy alkalommal megjelentek a gazdasági tanácsban a gazdasági tisztek is. Ekkor tárgyalták meg a tiszti jelentéseket, az apáthoz beadott kérelmeket, az előszállási kormányzó jelentéseit. A gazdasági tanácsban határozták meg az elkövetkező hetek munkamenetét is, itt döntöttek a gazdasági cselédség járandóságáról, a cselédfogadásról, azok kerületekbe történő beosztásáról, döntöttek a büntetésekről, azok mikénti végrehajtásáról. A gazdasági tanács üléséről jegyzőkönyvet vettek fel, amely feltünteti az ülés időpontját, a jelenlevők neveit, a megtárgyalandó ügy számát,

annak rövid előterjesztését és a határozatot. A jelenlevők aláírásukkal hitelesítették a jegyzőkönyvet.

1823-ban megszüntették a direktori funkciót, ezután ismét szerzetes jószágkormányzók álltak az uradalom élén. Úgy látszik, hogy a szerzetes jószágkormányzók idején a gazdaság fellendülése intenzívebb lett. Keller Kelemen, aki 1829—1844 között, másfél évtizeden át állt az uradalom élén, szinte kiépíti a modern uradalmi szervezetet. Ez alatt négy új major keletkezett: Bernátkúton 1834-ben, Kiskarácsony, Ménesmajor 1842-ben és Kelemenhalom 1835-ben, de Hercezgfalván, Mélykúton, Kokasdon, Elő- és Karácsonyszállás majorokban is több épületet emeltetett.

Az uradalom Keller Kelemen kormányzó idején 14 gazdasági kerületre oszlott. Az uradalom központja Előszállás maradt és egyben a központi kerület székhelye. A többi kerületek a következők voltak:

Ménesmajor: melyet 1842-ben építettek ki a lótenyésztés számára. Itt tartották az uradalmi ménest, a pusztán csikósok és a méneshez jól értő szakemberek éltek. Kelemen halma vagy Kelenhalom: ezt a pusztát 1835-ben építették. Az akkori jószágkormányzóról, Keller Kelemenről nevezték el a felépített majort. Róbertvölgy: 1850-ben létesült. Építése Simon Róbert jószágkormányzó nevéhez fűződik. György szállás: 1830-ban építették Háder Györgynek, az uradalom főügyvivő jenek irányításával. Egyébként ezt a pusztát a hozzá tartozó területekkel együtt 1854-ig Háder György bérelte. Kiskarácsonyszállást a kedvezőbb állattartási feltételek miatt létesítették. Ebben a kerületben sok szalastakarmány termett. Az uradalomból téli tartásra idehajtották a szarvasmarhák legnagyobb részét. Antalmajor: Rezutsek Antal zirci apátsága idején, 1864 körül létesült. Bernátkút: 1834-ben épült. A cisztercita szerzetesrend alapítójának, Szent Bernátnak az emlékezetére nevezték el. További kerületi székhelyek Nagyvenyimen, Kisvenyimen, Nagykarácsonyszálláson és Mélykúton voltak.

Az 1828. évi összeírás szerint a faluban az úrbéres lakosság tehetősebb csoportja nincs jelen. Háználküli zsellér is mindössze 17. Tíz év elmúltán a lakosság gyarapodott: a nem nemesek száma ekkor 639 fő volt, míg a teljes lakosságot 845 lélekre becsülték. A vallási megoszlás kiugró a római katolikus lakosság javára. Ez a

csoport 90% körüli volt, míg a reformátusok 9%-ot, az evangélikusok 1%-ot tettek ki 1830-ban.

A nemesi előjogokkal rendelkezők száma nem volt jelentős, de az uradalmi irányítást a kezükben tartották. 1843-ban uradalmi alkalmazásban álltak a Barabás, Kolosváry, Hollósy, Kovács, Elek, Lábodi, Simon, Szilágyi nevű nemesi családok.

Az 1840-es évek elejéről rendelkezünk iskoláztatási viszonyokat tükröző forrásokkal. 1841-ben a tanköteles gyermekek száma 163 volt, melyből 108 a fiú, 55 a leány. Az adatokat felvevő szolgabíró megjegyzi, hogy a téli hónapokban valamennyien látogatják az iskolát, de nyáron a fiúkból mindössze 70, a leányok közül 10 szokott iskolába járni. Az iskolai felszerelést, a téli fűtést, a könyveket és az írószereket az uradalom szerezte be a gyermekek számára. A tanítót Lindenthal Ferencnek hívták, aki egy segédtanítóval látta el az oktatási feladatokat. A tanítót jórészt az uradalom fizette: évente 50 forintot, 8 hold őszi és 8 hold tavaszi gabonával elvethető szántóföldet, azután 8 hold ugarföldet és 8 hold rétet kapott. A falu úgynevezett „léleggabonát” volt köteles a tanítónak adni, de a lakosság szegénysége miatt erre a jövedelemre nem számíthatott. A tanítót a zirci perjel nevezte ki. Lindenthal Ferenc képzett tanító volt, hiszen Budán végezte tanulmányait. A gyermekeknek „keresztény tudományt, bibliát”, olvasást, írást, számolást magyar nyelven oktatott. A tanulók közül kevés számban németül tanultak írni és olvasni.

Az 1846—1847 katonai évben is mindössze 9 zsellércsalád volt Előszálláson, akik kilenc harmadosztályú házban éltek. A zsellérek úrbéres telkekkel nem rendelkeztek, de szőlejük sem volt. A zsellérek állatállománya elég csekély: 16 ló, 15 szarvasmarha. A zsellérek az uradalomtól szerződéses földeket kaptak, amelyek után szolgálniuk kellett. Ezt úri szolgáltatásnak nevezték. Amikor 1848 áprilisában elterjedt annak híre, hogy az országgyűlésen kimondták az úrbéres terhek eltörlését, az előszállási zsellérek is követelték szolgáltatásaik megszüntetését. Vármegyei küldöttek jártak Előszálláson, akik a zselléreknek igyekeztek megmagyarázni, hogy az uradalomnak eddig fizetett szolgáltatásokat ezután is teljesíteniük kell, mivel a telkek nem úrbéres jellegűek. A zsellérek mozgalmának lecsendesítésére a hatóság felhasználta a megyei bizottmány előszállási tagját, Ihász György lelkészt is. A negyvennyolcas idők az egész uradalomban nyugtalansággal teltek el, hisz a falvakban és a majorokban gyakran megfordultak a katonák, akiket a lakosság segítségével kellett élelmezni. 1848. október 5-én azonban a dunaföldvári felkelők

vonultak Előszállásra, akik lovaiknak takarmányt, maguknak élelmet követeltek. Mivel az uradalom nem volt hajlandó ezeknek a terményeknek a kiszolgáltatására, a dunaföldváriak azt erőszakkal szerezték meg; feltörték a magtárakat; majd behatoltak az uradalmi szérűskertekbe.

A birtok kezelője a nyílt rablást meg akarta akadályozni, nehogy a dunaföldváriak példáját látva a helybeli cselédség, a napszámosok és a zsellérek is hasonló követelésekkel álljanak elő. A dunaföldváriak vezetői azonban az uradalmi tisztet agyonlövással, leszúrással fenyegették meg, sőt pénzbeli támogatást is kértek tőle a nemzetőrség felszerelésére és az ellátásra. Végül is a földváriak négy juhot kiválasztottak a nyájból és ezzel a zsákmánnyal vonultak haza. Másnap, október 6-án a magyar tábor Seregélyesen állomásozott, ahová az uradalom 160 darab 4 fontos kenyeret szállított. A kenyeret ekkor még át tudták adni a csapatoknak, de a másnapi szállítmányt, melyet a mélykúti kasznár vitt Seregélyesre a „Roth népét lefegyverző seregünknek” (400 db 4 fontos kenyér, 10 és egynegyed akó bor, 30 db birka, 14 zsák krumplic) már nem tudták átadni, hanem az élelmiszert a vonuló csapat után Adonyba vitték, ahol gőzhajóba rakták és így szállították el a katonai kincstárnak. A zsellérmozgalom 1849. március elején ismét fellángolt, most is arra hivatkozott az előszállási nép, hogy a dézsmát és a robotot törvény szüntette meg az egész országban, így ők sem hajlandók azt fizetni. Most is megismétlődött az 1848. évi áprilisi eset, amikor vármegyei tisztviselők az előszállási zselléreknek az urbariális és majorsági földek, illetve ebből árendába adott parcellák közötti különbséget magyarázták, melyet meg is értettek és látszólag a mozgalom elcsitult.

Az uradalomtól azonban a császári sereg tisztjei is megkövetelték az élelmezést. 1849. augusztus 20-án Nugent táborába 90 akó bort, 25 öl fát, 100 mázsa szénát, 500 mázsa szalmát szolgáltattak ki, majd a Komárom megyei Igmándra, a Klapka által védett Komárom ostromára összevont osztrák csapatoknak 900 részlet zabot, 900 részlet kenyeret, 675 részlet szénát és 31 db szarvasmarhát szállítottak. Az uradalom az osztrákok által követelt élelmiszert és a takarmányt igen soknak tartotta. Ezt a mennyiséget összehasonlítva, a forradalmi magyar sereg által igénybevett porciókkal az ellenség követelése valóban sok volt. Ehhez még hozzá kellett számítani 1000 pozsonyi mérő zabot, 10 ökröt, 50 akó bort, 30 öl fát, 600 mázsa szénát, 2000 részlet kenyeret, melyet még 1849 áprilisában Jellasich horvát seregének adtak.

Egyébként az uradalom, a környező falvak és hatalmas pusztaságok módot nyújtottak arra, hogy a forradalmi seregek e tájon gyülekezzenek, illetve vesztes csaták után itt bujdossanak. Erre hívta fel a figyelmet Székesfehérvár város osztrák katonai parancsnoka is, aki 1849. július 24-én azt jelentette a Pesten tartózkodó hadsereg főparancsnokságának, hogy Dunapentelén, Előszálláson, Herczegfalván és a környező vidékeken ismeretlen számban magyar huszárok tartózkodnak, akiknek Székesfehérvár elleni támadásuk várható. Biztos forrásokra hivatkozva utalt arra, hogy a huszáregység július 24-én, déli 12 óráig Sározd mezővárost eléri.

A tőkés mezőgazdasági nagyüzem fejlődése 1850—1914 között

A kedvező természeti viszonyok és a földrajzi adottságok a mezőgazdasági termelésre a Mezőföldön ösztönző hatással voltak. A sík vidék fekvése tekintetében az Alfölddel rokon, bár vannak egyes sajátosságok, melyekben attól eltér. A Mezőföldön, így az előszállási uradalomban is a sík vidéket halmok, ligetek, erdők tarkították. A természeti viszonyok folytán kedvezőbb a klíma, jobbak a mezőgazdasági termelés feltételei. Földje legtöbb helyen fekete homok, amely kitűnő búzát terem. Szőlőskertje újonnan ültetett, erdeje 300 hold területen van, amelyben tölgy, nyár és jegenyefák vannak többségben. Állattenyésztése messze földön híres, különösen a juhtenyésztés. Ménesét azonban az 1848—1849. évi háborús évek után újra kellett szervezni. Az uradalom a Mezőföldön Perkáta, Rácalmás, Dunapentele, Dunaföldvár, Baracs, Alsó-, Felsőszentiván, Alap, Mindszent, Sismánd és Kishantos községek, majorok között terült el. Területén Herczegfalva, Kisvenyim, Nagyvenyim, Mélykút, Karácsonyszállás, Előszállás lakott helyek voltak 1850-ben.

A közlekedési viszonyok is a 19. sz. utolsó harmadában kedvezőek voltak. Fő közlekedési és áruszállítási útvonal a Duna, melynek földvári gőzhajóállomását a déli kerületek a hajózás egész tartama alatt igénybe vették, de a szalki, az adonyi hajóállomásokat is használták az északi kerületek. Az uradalmat 1883-ban szelte át első ízben vasút. Ez a Kelenföldet Péccsel összekötő vasút volt, amelyet Sárbogárd és Sározd állomásokon tudtak igénybe venni. A Sárbogárd—Szekszárd vasúti szárnyvonal az áru- és személyszállítást az uradalom oldaláról nem befolyásolta. Három szárazföldi út szelte át az uradalmat: a Budapest—Dunaföldvár, a Dunaföldvár—Székesfehérvár és a Cece—Dunaföldvár közötti út.

A lakosság számáról ellentmondásos adatokat találunk a különböző összeírásokban. Ennek az ellentmondásnak okát abban leljük, hogy egyes esetekben csakugyan Előszállás pusztá lakóit írták össze, máskor pedig ide sorolták a messzebb fekvő helységeket is, amelyeket más falvak adminisztráltak, de az előszállási uradalomhoz tartoztak. Így 1830-ban 1041, 1836-ban 845, két év múltán 639, 1850-ben 855 fő került feljegyzésre. Az összeírás során természetesen feljegyezték — az uradalom állandó lakói mellett — az ideiglenesen ott-tartózkodókat; aratómunkásokat, kaszásokat, árendásokat, szerződéses munkásokat, akik csakis a munkák idején tartózkodtak Előszálláson vagy annak valamelyik pusztáján. 1850-ben a jelenlevő lakosságnak több mint 50%-át tekintette a helyi hatóság idegennek. Az előszállási puszták lakossága a 19. sz. közepétől elég gyorsan növekedett. Az uradalom lehetőséget nyújtott a termelésből kiszorult elemeknek, hogy a pusztán letelepedhessenek. A 19. sz. ötvenes— hatvanas éveiben, mintegy 1400 kat. hold földet osztott ki Előszállás körül szőlőtelepítési célokra. Ezekben a területeken jöttek létre a „hegyek”. A lakosok idetelepítésével az uradalom a munkaerőgondokon kívánt segíteni, hiszen a hegyekben 800-nál több család telepedett meg. A „hegyek” közigazgatási szempontból Herczegfalvához tartoztak, de hatósági összeírások alkalmával, hol dunaföldvári, hol pedig herczegfalvi illetőségűeknek mondják magukat, s ezáltal kiesnek az önkormányzati igazgatás ellenőrzése alól, sőt a közterheket sem viselik. 1869-ben egy királyi tanfelügyelői jelentés mutatott rá az „előszállási telepek” mostoha körülményeire. Az alispánhoz érkezett iratban nyomatékosan hangoztatta a tanfelügyelő, hogy a pusztákat községi kezelésbe kellene venni, illetve a nagy létszámú lakosság miatt községgé alakítani. A lakosság száma 1870-ben 1456 fő volt, de tíz év múltán már 1749 főt írtak össze. Két évtized alatt a lakosság megközelítette a 3 ezer főt, (2911) és 1920-ban 3500 volt. A lakosság azonban nem zárt falvakban, hanem szórt településeken élt. A pusztáknak ez az elhelyezkedése az uradalmi szempontoknak megfelelt. A puszták közül kiemelkedett az uradalmi központ, a kastéllyal, a templommal és az uradalmi épületekkel.

Az 1851. évi leírás szerint az előszállási kastély igen szép, melyhez angolkert csatlakozik, több halastóval, gyümölcsösökkel, veteményes és virágos kertekkel, méhessal, vízeséssel. Három évtized múltán Előszállás pusztán a következő épületek voltak: templom, kastély, az iskola a tanítói lakással, 3 tiszti lak, díszkerti

üvegház, 11 cselédház, kocsmá, magtár, présház, félszer és istálló, 2 pajta, ellenőrlakás, szárazmalom és 3 bikaistálló. Gulyamajorban 2 cselédház, 2 gulyaistálló, ököristálló, Kelemenhalomban magtár és ököristálló, magtár és gulyaistálló, félszer és istálló, birkaistálló, takarmányos pajta, 3 cselédház, az iskola a tanító és majorgazda lakásával együtt.

1869-ből adatunk van arról, hogy a felnőtt lakosság 63%-a nem tud írni, olvasni. Ez ebben az időben igen magasnak tűnik, de okát megtaláljuk. Az előszállási pusztákra a társadalom legszegényebb rétegei telepedtek le, akik számára a művelődés elérhetetlen volt. Az előszállási iskola 1868-ban kifogástalan állapotban volt. Fenntartója ekkor is az uradalom. A korabeli feljegyzés szerint az épület egy tanteremből egy tanítólakásból állt. A tanítás télen rendszeres volt, de tavasztól — őszig az iskolát csak kevesen látogatták. 1868 őszén 46 fiú és 47 leány volt iskolaköteles. A tanítót Egerből nevezték ki Előszállásra. Lesczik Gyula 1865-től tanított Előszálláson, de egyúttal harangozó és kántor is volt. 1842-től a pusztákon megnövekedett a zsellér lakosság száma. A tanító jövedelme ezután valamit nőtt, mert most már az uradalom mellett a lakosság is fizette. A megyei iskolatanács 1874. február 3-án az előszállási pusztákon élő tanköteles gyermekek iskoláztatási kérdéseiről határozott. Megállapították ugyanis, hogy a gyermekek nagyobb része nem látogatja az iskolákat. Ennek oka persze nemcsak a gyermekek és a szülők alacsony szociális helyzete volt, ami kétségtelen hozzájárult ahhoz, hogy megfelelő ruházat híján nem tudtak a gyermekek iskolába járni, hanem az oktatás rendszertelen volta is. A tanköteles gyermekek összeírása ugyanis megtörtént, de a tanító, aki egyben a jegyzői teendőket is végezte, maga is elhanyagolta az iskolalátogatás ellenőrzését. A megyei szervek szorgalmazták, hogy Előszálláson e két státust betöltő tisztséget szét kell választani.

Az 1880-as években Előszálláson tanított Velinszky Ferenc, aki Velinszky László apja volt. Velinszky László Előszálláson, 1888. augusztus 28-án született. A család hamarosan Székesfehérvárra került, ahol Velinszky Ferenc az egyik elemi népiskola tanítója lett.

A század végén 803 gazdasági cseléd művelte az uradalom 31 262 kat. holdat kitevő földjeit. E terület művelési ágai a következők: szántóföld 21 462, kert 117, rét 2109, szőlő 34, legelő 5324, erdő 1254, nádas 184 és földadó alá nem eső terület 778 kat. hold volt. Ebből az előszállási kerületre esett 3380 hold szántóföld, 52 hold kert, 630

hold rét, 8 hold szőlő, 927 hold legelő, 75 hold erdő, 46 hold nádas, míg a többi adómentes terület volt.

Az uradalomban 11 gőzgép, 12 járgány, 10 cséplőszekrény, 61 vetőgép, 45 rosta, 842 eke, 12 trier, 16 szecskavágó, 221 borona, 183 henger, 292 ígás szekér volt. Ebből Előszálláson használtak 1 gőzcséplőt, 5 járgányt, 9 vetőgépet, 67 ekét, 2 jelölő ekét, 2 kapáló ekét, 3 db kettős ekét, 6 magtakaró ekét, 3 db répavágót, 1 db répamosót, 5 db levontatta szecska vágót, 5 db kézzel hajtható szecska vágót, 36 szekeret, 21 lovaskocsit, 19 db téli szánkót, 27 vasfogast, 6 fafogast, 16 db sima hengert, 1 szöges hengert, 2 tányéros hengert, 2 szénagyűjtőt, 1 lovas fecskendőt, 1 kézi fecskendőt, 4 rétgyalut, 10 gabonarostát, 2 tizedes mérleget és 3994 db kézi munkaeszközt.

Az uradalom élén a kormányzó állott, aki az apátság valamennyi uradalmát irányító főjóságkormányzótól kapott gazdasági utasításokat. A kormányzó a kerületi tisztek (kasznárok, ispánok) segítségével végzi a gazdálkodást. A kerületi tisztek alatt ellenőrök, írnokok, gyakornokok és segéd tisztek szolgáltak. Volt még egy „központi ispáni” tisztség is, aki az egész uradalmi anyagszükségletet beszerezte, raktározta és utalványozta a kerületekbe. 1885-ben az uradalmi tisztikar a következőkből állott: kormányzó, számvevő, ügyvéd, orvos, ménesmester, erdőmester, 3 kasznár, 6 ispán, raktárnok, 2 ellenőr, írnok, gyakornok.

Az uradalom 9 kerületre oszlott, melyben 19 majorság volt. A központi kerület az előszállási volt, amely Előszálláspusztát, Gulyamajort és Kelemenhalompusztát foglalta magába. A három gazdaság 5190 kat. holdat tett ki, melyből 65% volt szántó föld. Itt mindössze 8 kat. hold szőlő volt, amely az elmúlt években átlag 180 hektoliter bort termelt. Erdő 73 kat. hold, nagyobb része ültetett. További kerületek: Róbertvölgy, Nagykarácsony, Kiskarácsony, Ménesmajor, Kokasd, Nagyvenyim, Mélykút és Kisvenyim.

1848 után Előszállás fejlődése kimagasló volt. Az uradalom a maga nemében fejlett kapitalista mezőgazdasági nagyüzemmé vált. A tőkés fejlődést ezen a nagybirtokon több tényező együttes hatása idézte elő. Ellentétben a dunántúli mezőgazdasági nagyüzemek többségével, itt az 1848. évi jobbágyfelszabadítás ténye nem vetette vissza a fejlődést. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a jelentéktelen mennyiségű jobbágy munkaerő elvesztését az uradalom könnyen kiheverte. A tőkés jellegű munkaerő az

1840-es évek közepén az előszállási uradalomban mintegy 85%-ban volt jelen. Az egyetlen jobbágyfaluban, Herczegfalván 60 telek volt, ami után 6240 kézirobot napot szolgáltak a lakosok, és 137 forint füstpénzt fizettek. Az úrbéres telkek elvesztésével (1464 hold szántó, 488 hold rét) az uradalom 5,7%-kal lett kisebb, de még mindig 32 239 kat. hold területű maradt. Az úrbéres földekért kapott anyagi kárpótlást a rend nem juttatta vissza Előszállásra, hanem saját céljaira használta fel. Az összeg nem volt annyira jelentős, hogy annak investálásától látványos fejlődés indulhatott volna meg (35 ezer Ft).

1861. október 24-én az uradalom örökváltsági egyezséget kötött Bibichegy (vagy Újhegy) szőlősgazdáival. Az egység szerint a szőlősgazdák kötelesek eddigi tartozásaikat az uradalomnak kifizetni vagy munkanapjaikat leszolgálni, továbbá három év alatt megváltani a szőlőterületet. Az uradalom minden 1000 négyszögöl területért 43 ezüstforint váltságdíjat kért, és ennek fejében volt hajlandó lemondani úrbéres jogairól. Az egyezés kimondta azt is, hogy a szőlőhegyi birtokosok a váltságösszeg kifizetéséért egyetemlegesen felelősek, és a szőlők utáni közterheket ezután nekik kell viselni. Az uradalomtól végül is 984 kat. hold és 1545 négyszögöl szőlő területet váltottak meg a lakosok. Ezzel végleg eltűnt az uradalom jövedelmei közül a dézsmabor. A szőlők után fizetett örökváltság 1861—1864 között 62 960 forintot tett ki. Nem tudunk azonban arról, hogy az úrbéres kárpótlás vagy a szőlők utáni örökváltságot Előszálláson fejlesztésre felhasználták volna. Igaz, az uradalom elég nagy összegű adót fizetett. Ez 1864-ben 40 050 forintot tett ki.

A kibontakozó tőkés verseny, az uradalomra nehezedő állami terhek, a cselédség ellátása, az apátság, az iskolák, az egyházi intézmények fenntartása a 19. sz. közepén olyan megnövekedett terhet jelentettek, melyet az éves jövedelemmel alig tudtak fedezni. Ezért került sor átmenetileg ismét több pusztai gazdaság bérbeadására. Ezzel az apátság biztos évi jövedelemhez jutott. 1848-ban Nagykarácsony szállás, Kiskarácsony szállás és Györgyszállás került bérlők kezébe. Az éves bérlet 15 ezer forint volt. Átmenetileg csökkent az egyes kerületek gazdasági cselédsége is. Előszállás és Kelemenhalom pusztákon 1847-ben még 99 gazdasági cselédet alkalmaztak, de számuk 10 évvel később 78-ra csökkent.

Amíg a gazdasági cselédség az igásállatokkal kapcsolatos munkát elvégezte, addig a kapás, kaszás, arató, termést takarító kézi napszámosok hiányát 1848 után egyre fokozottabban érezték. A kézi napszámosok munkaerejét azonban hamarosan le

tudták kötni, mert egyrészt a földnélküli parasztság az uradalom területéből ledolgozás ellenében parcellákat kapott, másrészt a részes művelést fokozottan alkalmazták. Mindkét munkaerőfajta alkalmazása a tőkés viszonyok jellemzője. Az utóbbi, mint láttuk, már néhány évtizeddel korábban kiterjedten került alkalmazásra, de a ledolgozási rendszer, mint teljesen új munkavállalási forma, csak 1848 után jelent meg. A ledolgozás rendszere azt jelentette, hogy a kapott parcelláért a parasztok kézinapszámot szolgáltak, s így a földön termelt valamennyi gabonát vagy kapásnövényt a föld művelője kapta meg. 1849-ben 187 hold kukoricaföldet és 67 hold krumpliföldet adtak át a parasztoknak ledolgozás fejében. A parasztok a földek használata címén holdanként 5 hold rét kaszálását, a széna felgyűjtését ajánlották meg, de még két nap kazalozási munkára is igénybevették őket. Ez a mennyiség összesen 1270 holdas rét munkájára volt elegendő, és az 508 kazalozási nap pedig biztosította az említett széna teljes betakarítását. Az aratókat is alkalmazta az uradalom más munkákra az aratáson kívül. 1850-ben a kokasdi pusztán 80 pár arató volt, akiknek páronként 1 hold zabosbükkönyt kellett lekaszálni csakis azért, hogy megkapták a jogot az aratásra.

Az uradalom életében az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején változás állott be. A nagy bérleteket az apátság megszüntette, az elmúlt évtizedben felgyülemlett jövedelem egy részét a nagybirtok fejlesztésébe investálta. A házi kezelésbe került nagybirtok jövedelmezőségét a külső körülmények is segítették. Az 1860-as évek elején elég jó ára volt a gabonának, a szarvasmarhának, s ez a konjunktúra a hetvenes években is tartott. A nagybirtoknak egyre több cselédre volt szüksége. 1847-ben Előszálláspusztán és Kelemenhalomban összesen 99, 1857-ben 78, 1874-ben 134, 1885-ben 138 gazdasági cselédet tartottak.